HISTÒRIA I LITERATURA DELS ESPANYOLS APÀTRIDES A EUROPA. (1939-1945)

Irene Cortés Company

A punt d'acabar la guerra civil espanyola, un gran èxode va començar per a molts d'aquells que d'una manera o altra havien defensat la República. Eren persones que entraven plenament en el punt de mira de la LLei de responsabilitats polítiques de febrer de 1939 i, per tant, no formaven part de la reconstrucció espiritual i material de la Pàtria, com volia Franco. Gents de totes les classes i condicions s'apressaven a passar la frontera espanyola pels Pirineus i arribar a França. D'entre aquesta munió d'exiliats, milers de catalans arribaren també a territori francès amb l'esperança de ser ben acollits per un país que tots reconeixien com democràtic. Poc podien sospitar aquests catalans, i també la resta de republicans, que ben aviat es veurien enfonsats dins d'una nova guerra i que molts d'ells anirien a raure, en molts casos inexplicablement, als camps d'extermini nazis havent passat abans pels camps de refugiats francesos¹

1. LES MANIFESTACIONS LITERÀRIES DE L'EXILI

Entre els milers d'espanyols exiliats hi hagué escriptors catalans de totes les generacions i tendències. Ells passaren també per les vicissituds de l'èxode i, no volent oblidar el que havien viscut, convertiren en novel·la les seues experiències. De les diverses novel·les en català que tracten el tema de l'exili a Europa, he destriat aquelles que considere més representatives de les rutes que recorregueren els exiliats: *Els fugitius* (1956), de Xavier Benguerel, *K.L. Reich* (1963), de Joaquim Amat-Piniella, *Crist de 200.000 braços* (1968), d'Agustí Bartra i *Entre el torb i la gestapo* (1974), de Francesc Viadiu.

Les dates que apareixen al costat dels títols corresponen a la publicació a Barcelona de les novel·les però no al moment en què foren escrites. Com altres novel·les produïdes per autors exiliats, hagueren d'esperar algun temps per veure la llum a Espanya. Així, *Crist de 200.000 braços* va conèixer una primera versió, *Xabola*, publicada a Mèxic en 1943 i escrita durant els anys 1940-1943; *Entre el torb i la gestapo* fou acabada en 1951 a Andorra; *K.L. Reich* fou escrita també a Andorra en 1946 i hagué de conèixer una primera publicació en castellà a Barcelona uns mesos abans que aparegués en català. Només *Els fugitius* que va ser enllestida a Barcelona en 1955, uns mesos després de tornar Benguerel de Xile, pogué ser

¹ Vid. ALFAYA, J., TUÑÓN DE LARA, J. i altres, *El exilio español de 1939. 2-Guerra y política*, Taurus, Madrid, 1976 i ABELLÁN, J.L., *De la guerra civil al exilio republicano. (1936-1977)*, Mezquita, Madrid, 1983.

publicada en 1956 gràcies a les gestions de Vicens Vives a Madrid prop del cap de censura, com afirma el propi autor al pròleg de la segona versió que es va titular *Els vençuts*².

La millor novel·la per a conèixer el pelegrinatge dels exiliats per França cap a Amèrica és *Els fugitius*³. Xavier Benguerel hi il·lustra les vicissituds d'un grup d'intel·lectuals republicans que travessaren la frontera espanyola en direcció a França i els diversos llocs que visitaren fins aconseguir embarcar cap a Amèrica. Realment és la història d'una gran evasió vers la llibertat; el que interessa és allunyar-se, com més millor, de l'Espanya franquista. Sovintegen les referències a la condició de fugitius, de pàries, que tenen els exiliats espanyols en el moment d'arribar a França; el desarrelament total; la incertesa del retorn i el pessimisme de cara al futur, el qual, per a la majoria dels intel·lectuals que protagonitzen *Els fugitius* només pot prendre cos a Amèrica. A través de les vivències del protagonista, Joan Pineda, el lector coneix un cas representatiu de molts altres que en la realitat es donà: la impossibilitat de Joan Pineda de reunir-se amb la seua família. El protagonista aconsegueix que la seua esposa, Sílvia, i Eugeni, el seu fill, passen la frontera amb un guia però finalment Sílvia és detinguda per indocumentada i acaba els seus dies a l'hospital d'Argelers, molt prop del camp de concentració. El grup d'intel·lectuals pot evitar el camp de concentració des del principi gràcies a l'ajuda d'alguns patriotes francesos, membres com ells del Pen Club i pelegrinen per diverses poblacions -les Illes, el Voló, Perpinyà- i castells francesos -Saint-Cyr-sur-Morin i Roissy-en-Brie- fins que poden anar-se'n cap a Amèrica per Marsella.

Hi hagué qui no va poder esquivar els camps de concentració francesos i dissortadament hi anà a raure. Agustí Bartra conegué els camps d'Argelers i d'Agde i de les impressions que hi visqué i recollí va escriure *Crist de 200.000 braços*.⁴ Aquesta novel·la és la més adequada per a il·lustrar l'estada als camps de concentració francesos dels exiliats espanyols. No és, però, com afirma Miquel Dolç⁵, la transcripció exacta d'un fet històric sinó que l'autor altera i combina fets i circumstàncies segons el seu criteri personal. *Crist de 200.000 braços* és una novel·la poètica, feta d'impressions i anècdotes independents que tenen en comú l'aclaparadora realitat de quatre companys republicans que comparteixen a la platja d'Argelers una xabola feta per ells amb canyes, la fam, els polls i la mort d'un d'ells, Pere Vives, el qual va existir realment i morí d'una injecció de benzina al cor a Mauthausen en 1941. No obstant el caràcter poètic i la simbologia de la novel·la, és evident que fa referència a una circumstància històrica relevant que patiren milers de republicans espanyols arran de la desfeta de 1939. Si en *Els fugitius* el temps era un

² BENGUEREL, X., *Els vençuts*, Eds. 62, Barcelona, 1984, p. 10.

³ Edició consultada: BENGUEREL, X., *Els fugitius*, Ed. Selecta, Barcelona, 1962, 354 pp., Segona Edició.

⁴ Edició Consultada: BARTRA, A., *Crist de 200.000 braços*, en Agustí Bartra. *Obres completes. III. Narrativa, I*, Eds. 62, Barcelona, 1986, pp 35-136, Quinta Edició.

⁵ DOLÇ, M., "Introducció: El Crist i l'Ulisses d'Agustí Bartra", en Agustí Bartra. *Obres completes. III. Narrativa, I*, Eds. 62, Barcelona, 1986, p. 7.

element de vital importància per assolir la llibertat, en la novel·la de Bartra els presoners d'Argelers es lliuren a una passivitat total, accepten fatalment llur destí cap al no-res. El final de la guerra civil espanyola és anunciat pels altaveus del camp però als protagonistes de la novel·la solament els importa aixoplugar-se sota la xabola acabada de fer. Com diu el narrador, al camp d'Argelers, "hom moria a seqüències de moments..." (*Crist de 200.000 braços*, p. 101).

Alguns republicans espanyols exiliats treballaren activament en la resistència francesa contra els nazis durant la segona guerra mundial. Francesc Viadiu, l'autor de la novel·la *Entre el torb i la gestapo*, va ser realment un "passeur d'hommes", és a dir, va formar part d'una de les llargues cadenes d'evasió que s'extenia des d'Alemanya fins a Barcelona per aconseguir que combatents i polítics aliats fugiren de les urpes nazis. Moltes persones moriren a mans de la gestapo a causa dels col·laboracionistes quan no congelats pel torb dels Pirineus, una travessada que es feia caminant. *Entre el torb i la gestapo*⁶ representa la participació dels exiliats espanyols en els fets de la resistència a França. A través de les pàgines d'aquesta obra literària passen diversos personatges de variada nacionalitat, tots sota noms falsos, que formen part d'una llarga cadena d'evasió. El narrador és Francesc Viel, republicà exiliat a França, que el mateix any 1939 a Montpeller i gairebé sense pensar-s'ho es convertí en Alexis, un resistent contra els nazis que passava combatents aliats des d'Andorra cap a Barcelona. Moltes són les aventures dels resistents però el més interessant és potser el missatge polític de la novel·la. Alexis no va conèixer les penalitats dels camps de concentració francesos ni dels camps d'extermini nazis, però va sentir una profunda decepció un cop acabada la segona guerra mundial. *Entre el torb i la gestapo* recull l'esperança del col·lectiu d'exiliats espanyols: la caiguda de Hitler duria indefectiblement el final de Franco i la restauració de la República. Amb aquesta il·lusió Alexis va lluitar en la resistència per poder després continuar fins acabar amb el franquisme. Es busquen culpables de la guerra civil espanyola i de la segona guerra mundial i sembla ser Gran Bretanya la que surt pitjor parada. Els britànics, segons Alexis, van ser culpables de la derrota republicana pel seu Comitè de No Intervenció i culpables també de la pujada nazi. La democràcia europea es posa en dubte quan permet que continue el nacional-sindicalisme i el final de la novel·la no pot ser més descoratjador: "repito: Franco para mucho tiempo y después una cosa igual" (*Entre el torb i la gestapo*, p. 237).

El terror dels camps d'extermini es troba en *K.L. Reich*⁷. La primera versió castellana d'aquesta novel·la⁸ es va convertir en el primer trencament del silenci sobre l'estada d'espanyols en els camps d'extermini nazis. Malgrat aquesta circumstància, l'any 1963 encara no era un any propici a Espanya per a reconeixe-

⁶ Edició Consultada: VIADIU, F., *Entre el torb i la gestapo*, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1975, 237 pp., Segona Edició.

⁷ Edició Consultada: AMAT-PINIELLA, J., *K.L. Reich. Els catalans als camps d'extermini de Hitler*, Eds. 62 i Eds. Orbis, Barcelona, 1984, 233 pp., Tercera Edició.

⁸ AMAT-PINIELLA, J., *K.L. Reich. Miles de españoles en los campos de Hitler*, Seix Barral, Barcelona, 1963.

ments i reconciliacions, com afirma Javier Alfaya⁹. Joaquim Amat-Piniella¹⁰ escriu en la "Nota de l'autor" de *K.L. Reich* que, durant quatre anys i mig va conèixer quatre camps d'extermini i que "K.L. Reich" no era un camp concret, sinó la composició dels quatre camps on va estar empresonat però destacant per damunt de tots Mauthausen. Milers d'exiliats espanyols hi anaren a parar i conegueren el sofriment i la tortura. *K.L. Reich* és una successió d'anècdotes que donen compte de la barbàrie nazi, no solament de la tortura física sinó també de l'anorreament psicològic que patiren moltes persones que acabaren fins i tot per col·laborar estretament amb els comandaments del camp. Com mostra el narrador de la novel·la, *K.L. Reich* és la lluita de l'Home contra el Camp, un Camp tractat com si fos un gran monstre en ocasions que engoleix milers de víctimes i a vegades com si fos una patètica ciutat on existeixen classes socials i on el que més importa és aconseguir llocs de privilegi. Plana per damunt dels problemes de supervivència certa crítica del comportament dels espanyols, els quals s'enfrontaven tot reproduint els problemes polítics de la guerra civil, arribant inclús a oblidar llur condició de presoners d'un règim temible.

2. CARACTERISTIQUES COMUNES DE LES NOVEL·LES

Cadascuna de les novel·les ofereix una estructura, un espai i unes circumstàncies diferents d'acord amb la personalitat i les vivències dels seus autors, però també és cert que mostren trets comuns determinats per uns mateixos esdeveniments històrics, la guerra civil espanyola i el posterior exili cap a França. En arribar a França, els exiliats ja ho havien perdut tot; la pàtria, el govern, les propietats, fins i tot els diners que duïen, si no pertanyien a determinades sèries, no valien. En la novel·la *Els fugitius*, els cinc amics arriben a Les Illes i el primer que fan és pidolar un tros de pa; gairebé són captaires. Més endavant, una vegada arribats al Voló, han de canviar els diners vàlids per francs a casa del forner:

"Quan ens arriba el torn, separa exclusivament dos bitllets: són meus; refusa tots els altres. Es treu un llapis de darrera l'orella, remuga l'operació mentre multiplica, s'apodera dels meus dos bitllets i m'allarga una quantitat irrisòria de francs." (*Els fugitius*, p. 71).

Si la condició d'exiliats ja els unia, calia afegir la condició d'apàtrides que ben aviat van adquirir a França. Tuñón de Lara¹¹ destaca el fragment d'un decret del govern francès del 12 d'abril de 1939 on es reclutava per a les Companyies de

⁹ Vid. ALFAYA, J., "Españoles en los campos de concentración nazis", en *El exilio español de 1939. 2-Guerra y política*, Taurus, Madrid, 1976, pp. 91-93.

¹⁰ AMAT-PINIELLA, J., *K.L. Reich. Els catalans...*, p. 12.

¹¹ TUÑÓN DE LARA, M., "Los españoles en la segunda guerra mundial y su participación en la resistencia francesa", en *El exilio español de 1939. 2-Guerra y política*, p. 28.

Treball els refugiats espanyols referint-s'hi com estrangers sense nacionalitat. Val a dir que aquesta condició es manifesta en els personatges de la novel·la *Els fugitius* quan discuteixen sobre el tractament que els donarà el govern francès:

"- El que dic és que si acudim al Voló derrotats, si no fem valer la nostra condició, serà just que se'ns rebi i se'ns tracti com a vençuts. En canvi, si modestament però amb enteresa sabem reclamar els nostres drets...

- No ens prenguis per ingenus! Suposar que, en aquests moments, som cinc individus i, sobretot, cinc homes, ja ho consideraria una ganga. De fet, no existim! Però val més que deixem córrer aquesta discussió." (*Els fugitius*, pp. 64-65).

La platja d'Argelers, on està ubicat el camp de concentració del mateix nom, és anomenat per Bartra molt encertadament "Sorra de Ningú" (*Crist de 200.000 braços*, p. 101) per referir-se a la gran massa anònima de refugiats que ocupaven la platja sense esperances, simplement deixant-se morir.

Apàtrides foren també considerats els primers exiliats espanyols que entraren en un camp d'extermini nazi. La paraula apàtrida apareix explícitament a *K.L. Reich* en el diàleg entre l'Emili, un exiliat espanyol, i un presoner hongarès:

"- Alemany? -preguntà baixet.

- No, hongarès... Jueu. I tu?

- Espanyol.

- Espanyol? -repetí l'altre, sorprès. I afegí en un castellà correcte- : I per què estàs aquí?

- Per apàtrida." (*K.L. Reich*, p. 56).

Hi ha diverses opinions sobre el perquè de l'estada d'espanyols als camps d'extermini i sobre la seua condició d'apàtrides. Javier Alfaya¹² afirma que els espanyols exiliats a França, abandonats per les autoritats de la seua pàtria, es veren reduïts a la condició d'apàtrides, cosa que implicava l'anul·lació de qualsevol dret davant de les autoritats nazis. Per altra banda, el poble francès no els va acollir massa amablement, ans al contrari, ja que milers d'espanyols passaren a formar part de la població reclusa i a omplir els camps de concentració francesos tristament famosos per als vençuts de la guerra civil espanyola -Argelers, Agde, Barcarès, Saint-Cyprien... entre altres-. Pel que sembla, continua afirmant Javier Alfaya, una vegada signat l'armistici entre França i Alemanya el 22 de juny de 1940, els col·laboracionistes lliuraren a les autoritats nazis els subjectes que havien actuat en contra del Tercer Reich i, tot i que els espanyols refugiats no hi entraven, foren lliurats a les forces ocupadores en qualitat de persones políticament indesitjables, enemics en potència del Reich.

¹² ALFAYA, J., "Españoles en los campos de concentración nazis", en *El exilio español de 1939. 2. Guerra y política*, pp. 91-96.

Per altra banda, Pierre Daix, en el llibre *Triangle Bleu*¹³ assenyala les quatre vies per on arribaren els espanyols als camps d'extermini: les companyies de treball, encarregades de fortificar la Línia Maginot; els batallons de marxa on s'allistaren si vols o no vols molts soldats i oficials republicans; els qui formaren part de la deportació civil, persones que encara romanien als camps de concentració, i els exiliats que foren capturats per activitats de resistència antinazi.

Monserrat Roig, en el seu llibre *Els catalans als camps nazis*¹⁴, parla d'un fet històric que no ha pogut ser demostrat però que forma part de la llegenda dels deportats. La clau pareix trobar-se en les converses que tingueren lloc en 1940 entre el ministre d'Afers Estrangers Serrano Suñer i el seu col·lega alemany, el baró de Ribbentropp. Quan Ribbentropp va preguntar a Serrano Suñer què feien amb aquella quantitat d'espanyols, Serrano Suñer va contestar que els republicans no eren espanyols, no tenien pàtria. El fet és que, diu Montserrat Roig, durant els primers anys de la deportació, els exiliats espanyols que anaren a Mauthausen i que encara no havien tingut temps de participar en fets de resistència portaren al pit el triangle blau dels apàtrides, però foren tractats com a espanyols rojos. En canvi, els exiliats que durant els primers anys de la deportació anaren en altres camps -Dachau, Buchenwald, Ravensbrück...- portaren triangle roig. A partir de 1943, en el camp de Mauthausen, els espanyols que hi entraren portaren triangle roig, ja que havien estat detinguts a França majoritàriament per resistents. També molts espanyols patiren l'ordre del mariscal Wilhelm Keitel, publicada el 12 de desembre de 1941 i poèticament titulada "Nacht und Nebel" (Nit i Boira). El nom de l'ordre venia del llibret de l'òpera de Wagner *L'Or del Rin*, quan Fafner diu als nans del bosc "sigueu com la nit i la boira", o el que és el mateix, "desapareixeu". Els reclusos que es trobaven sota aquesta ordre estaven destinats a desaparèixer sense deixar rastre, el seu nom no figurava a les llistes, no podien comunicar-se amb ningú, se'ls assassinava quasi immediatament després d'entrar al camp i la mort es comunicava als familiars quan els caps del camp ho estimaven oportú. Incomprendiblement, molts espanyols patiren aquesta ordre i Montserrat Roig apunta la possibilitat, encara que no hi ha proves, de la participació del govern de Madrid.

Els camps de concentració són una amenaça per als personatges de les novel·les que ens ocupen. Constitueixen l'espai novel·lesc de les obres *Crist de 200.000 braços* i *K.L. Reich*, mentre que són una referència obligada per als personatges de *Els fugitius* i *Entre el torb i la gestapo* si no fan bé les coses. La fam, les malalties, els sofriment, les tortures o la mort són les característiques constants dels camps de concentració. En unes circumstàncies on tot s'ha perdut, on l'espai vital en què es mouen els exiliats ja és prou negatiu, els camps suposen la caiguda en un pou més fond. En *Els fugitius*, pocs dies després d'arribar a França, l'any 1939, els cinc amics fugitius veuen els senegalesos voltant d'alambrades un esplanada del Voló i, al dia següent, com una munió de gent també exiliada, que omplia els carrers i que gairebé dormia al ras, entra sense vacil·lacions en un lloc que els convertirà en reclusos. Els

¹³ Vid. DAIX, P. i altres autors, *Triangle Bleu*, Gallimard, París, 1968.

¹⁴ ROIG, M., *Els catalans als camps nazis*, Eds. 62, Barcelona, 1992, pp. 15, 128, 162 i ss.

protagonistes de *Els fugitius* són els exiliats amb més fortuna, ja que aconsegueixen esquivar els camps i passar cap a Amèrica.

Francesc Viel, o Alexis, de la novel·la *Entre el torb i la gestapo*, també evita els camps d'extermini encara que és molt a prop diàriament dels membres de la gestapo a Andorra, encarregats d'empresonar els aliats que ell fa passar cap a Barcelona a través de la seua cadena d'evasió. En la novel·la apareix breument el destí que espera els resistents si fallen en les missions encomanades: els camps d'extermini nazis. Francesc Viel hagués pogut engrossar el llistat de deportats espanyols morts en els camps nazis per fets de resistència.

Els camps de concentració francesos són l'espai protagonista en la novel·la *Crist de 200.000 braços* d'Agustí Bartra. En realitat, l'obra és un homenatge a l'amistat i a l'Home en general en els difícils moments de l'exili. Si en les novel·les anteriorment esmentades els camps eren una realitat que calia esquivar, en *Crist de 200.000 braços*, com també després veurem en *K.L. Reich*, el camp de concentració és l'única realitat que hom té davant dels ulls. En la novel·la de Bartra, el temps ha mort, els personatges ja no tenen futur, es troben en un clos on ja no importa res que no siga trobar canyes per fer-se una xabola i parlar, gaudir de la companyonia perquè ja no hi ha res més. Al camp d'Argelers no hi ha tortures com al "K.L. Reich", però sí que hi ha l'anihilació dels homes, la seguretat que no hi haurà més futur, això considerant que els quatre companys de *Crist de 200.000 braços* entren al camp d'Argelers quan encara la segona guerra mundial no és un conflicte greu per a França.

K.L. Reich presenta l'extrem de la mala sort que patiren milers d'exiliats espanyols: els camps d'extermini nazis. Les referències a la realitat que hi patiren els espanyols s'escampa al llarg de les pàgines de la novel·la. En entrar Francesc i Emili, dos republicans espanyols, al "K.L. Reich", observem com el camp encara no era acabat de construir, fet aquest que coincideix amb l'entrada dels espanyols a Mauthausen l'any 1940. Els deportats havien de viure amb la terrible circumstància de convertir-se en constructors de la pròpia presó. Altres dades reproduïen literàriament la realitat dels espanyols en els camps d'extermini. Vicent, Emili i Francesc provenien de les companyies de treball, les quals, com ja s'ha vist anteriorment, fornien de presoners l'exèrcit alemany. Els primers espanyols, considerats apàtrides, eren tractats com a "rojos espanyols", segons es reproduïx en un diàleg de la novel·la quan els espanyols no es posen d'acord entre ells per fer front a Hans Gupper, el comandant alemany:

"- Jo no diré mai que sóc comunista -cridà l'anarquista tossut.

En Manuel li volgué fer veure que això tenia poca importància, que entre comunistes i anarquistes, segons els hitlerians, no hi havia cap diferència.

- Fa cinc anys que la teva fitxa diu 'rote spanier'" (*K.L. Reich*, p. 212).

Els espanyols NN -Nit i Boira- també tenen el seu lloc en la novel·la. Només arriben Francesc i Emili al "K.L. Reich" coneixen l'existència d'un camp on els espanyols eren sistemàticament exterminats:

"- Aquella deu ser la barraca dels espanyols -digué l'Emili-.

Fa sis mesos que hi ha espanyols aquí i n'han desaparegut la tercera part. Els porten a un altre camp, una sucursal d'aquest, on els exterminen en massa." (*K.L. Reich*, p. 30).

Al principi del captiveri, els espanyols sofreixen la incomunicació amb l'exterior. L'Emili lamenta la situació que, com ell, pateixen els seus companys i no pot evitar sentir-se segrestat:

"Deu mesos que l'Emili no ha pogut escriure un sol mot. Tots els detinguts a Alemanya poden escriure a casa, llevat dels espanyols, segurament per la seva condició de segrestats i per evitar la divulgació d'aquesta arbitrarietat." (*K.L. Reich*, p. 78).

L'exili no solament afectà un grup social, intel·lectual o polític concret, sinó que incidí en tothom. José Luis Abellán¹⁵ afirma que fou, a més, tota una forma de govern amb les corresponents institucions que va emigrar. Tots els exiliats s'adherien a la legalitat de la República, a una forma de Govern que havia sorgit de la voluntat popular. És per açò, continua Abellán, que entre els exiliats republicans també hi havia monàrquics que s'uniren a la voluntat del poble malgrat les seues conviccions polítiques personals. Definitivament, l'exili fou una circumstància que permeté la unitat de moltes persones sota la mateixa desgràcia; és lògic que el sentiment de companyonia fos, almenys al principi, el més destacat.

En les novel·les que ara ens ocupen, el lector no troba un personatge solitari que siga el protagonista. Contràriament, els protagonistes són un grup més o menys curt de persones que es troben afectades per les mateixes circumstàncies. En *Els fugitius*, cinc amics pelegrinen cap a França, viuen les mateixes experiències i quatre van a Amèrica. En *Crist de 200.000 braços*, són quatre companys els qui comparteixen una xabola i arriben a fer una íntima amistat. En principi són dos amics, Emili i Francesc, els qui es coneixen en *K.L. Reich* però aviat amplien el cercle humà i s'hi inclouen gents de totes les nacionalitats. Alexis és un membre més de la llarga cadena d'evasió en la novel·la *Entre el torb i la gestapo* i comparteix aventures amb persones de diferents països.

Altres sentiments més negatius uneixen els exiliats. La derrota, la fugida més o menys precipitada, el desarrelament i fins i tot la reducció a la condició d'apàtrides els fa sentir-se una mena d'escòria de la humanitat, ja que generalment no són massa ben rebuts on arriben. L'atmosfera de l'exili és terriblement uniformadora, fins al punt que tots els exiliats s'assemblen:

"El rostre d'un i de tots. Rostres i rostres. Rostres difícils, segellats per la boca. Un mateix i distint rostre infinitament repetit per la mecànica de la soledat. Màscara de pols, ulls llastats cap a endins, llavis barrinats per la ira i el fulgor

¹⁵ ABELLÁN, J.L., *De la guerra civil al exilio republicano. (1936-1977)*, pp. 60-61.

del temps. El rostre de ningú i de tothom, amb taques de pólvora i de sal, brillant de llunes i de sols, cec de tendresa i d'absència..." (*Crist de 200.000 braços*, p. 48).

"Els veig des del meu lloc: realment s'assemblen. Acabarem per assemblar-nos tots: adquirirem la mateixa expressió, el mateix rostre, tindrem un idèntic color als ulls, farem gestos semblants, pensarem el mateix i ni en els somnis no ens distingirem uns i altres." (*Els fugitius*, p. 102).

La quinta essència de la uniformitat degradant és el "K.L. Reich", el camp d'extermini símbol de tots, que dona el títol a la novel·la d'Amat-Piniella. La uniformitat en el camp d'extermini és l'ordre. Si en *Crist de 200.000 braços*, d'Agustí Bartra, els refugiats viuen amuntegats en l'arena de la platja d'Argelers, han de construir-se com puguen les xaboles i esperar que se'ls done el plat de lletilles corresponent, al "K.L. Reich" tot és numerat, classificat i anotat sota un enganyós ordre. Des de la simple aparença de les coses, com per exemple la cuina -malgrat ser niquelada, esmaltada i brillant n'ixen immundes gasòfies-, fins i tot la mort porta un engany. Les cendres dels morts, encapsades i numerades, no se sap de qui són i les diferents maneres de morir estan classificades en un esgarriós arxiu fotogràfic.

El sentiment de companyonia entre els espanyols en *K.L. Reich* es manifesta al llarg de la novel·la, però també alguns d'ells assimilen el que el narrador anomena "l'esperit del camp", és a dir, l'aclimatació a les circumstàncies, l'oblit dels sentiments i, fins i tot, la col·laboració amb els nazis. Montserrat Roig¹⁶ ha recollit testimoniatges de deportats catalans que conegueren alguns republicans espanyols víctimes morals dels nazis, ja que, tot i tenir llocs benestants dins del camp - fonamentalment eren "kapos" - no dubtaren a apallissar o assassinar altres deportats. Montserrat Roig escriu en el seu llibre que uns catorze republicans no van tenir escrúpols per esdevenir artífexs dels nazis i que alguns, com els mateixos SS, se salvaren i viuen sota noms falsos en llocs desconeguts.

Ernest i August són, en *K.L. Reich*, dos republicans degradats. El primer, criat del "kapo" de les patates, no dubta a fer-se homosexual per contentar el seu protector ni s'enutja a l'hora d'apallissar un vell compatriota deportat. El segon, intèrpret al camp, arriba a manar en un "kommando" satèl·lit del camp i reproduïx a xicoteta escala l'afany de superioritat dels nazis i el tracte humiliant als seus compatriotes. En poques novel·les de l'exili la influència del medi sobre els personatges és tan determinant. El narrador descriu llocs de privilegi en el camp, grups socials, negocis, jocs, sofriments... elements que formen part també del món exterior però que s'han transformat terriblement en l'univers concentracionari. "K.L. Reich" és el que el professor Ricardo Gullón anomena un espai-força¹⁷ que obsessiona i destrueix els seus habitants, els quals arriben a establir-hi una simbiosi fins al punt de transformar l'espai hostil en quelcom semblant al lloc on vivien en temps de llibertat.

Un altre sentiment que va unir els exiliats fou la decepció. Realment, els exiliats

¹⁶ ROIG, M., *Els catalans als camps nazis*, pp. 279-283.

¹⁷ GULLÓN, R., *Espacio y novela*, Ed. Bosch, Barcelona, 1980, p. 17.

no esperaven el tractament que se'ls va donar en arribar a França. En *Els fugitius*, els refugiats esperen que el món coneixerà la seua situació injusta i els ajudarà:

"Ni els nostres dirigents, ni França, no podrien contemplar amb indiferència sucumbir tanta gent. N'estic segur, en aquesta hora, el món sencer es commou amb la nostra desgràcia [...] Innumerables veus clamen perquè se'ns presti ajut, s'organitzen comitès que acudiran amb urgència en la nostra defensa. Tothom ens veu, ens escolta i ens plany." (*Els fugitius*, p.98).

Els protagonistes de *Els fugitius* tenen sort d'evitar els camps de refugiats però no per això es lliuren de la condició de captaires durant els primers dies de refugiats.

En *Crist de 200.000 braços* s'esbossa la repulsa pel tractament que reberen els refugiats:

"Polls, sarna, disenteria. Sempre lleties. França és dolça en algun lloc. La sang s'encén en la gent que encara somnia. Ni veu d'orgue ni síl·labes de campanes. No neix ningú. Però si algú mor es tret en baiard i amb el rostre cobert per una manta. Perquè ¿qui gosa mirar les faccions del seu propi crim? El Senegal és garrell i no sap portar casc. L'ordre ha de tenir també puntals negres. Ai del qui toqui un fill de l'Àfrica!" (*Crist de 200.000 braços*, p. 40).

A la realitat dels camps, que calia eludir a tota costa, hi havia l'amenaça d'un retorn a l'Espanya de Franco. Poc després d'estar tancades les fronteres per Franco, França va reconèixer el govern de Burgos. Com afirma Montserrat Roig,¹⁸ els representants del govern franquista van recórrer tots els camps de concentració i convidaren els refugiats espanyols a retornar. Els prometeren que ningú no seria perseguit per les seues opinions o per haver pertangut a alguna organització política. Els refugiats, majoritàriament, no s'ho cregueren i preferiren romandre en els camps, ja que s'imaginaven les conseqüències del retorn.

En les novel·les, la realitat principal és l'exili, la situació que viuen els personatges. Franco o l'Espanya franquista gairebé no apareix i, si ho fa, és una amenaça. En *Crist de 200.000 braços*, d'Agustí Bartra, s'anuncia pels altaveus del camp d'Argelers el final de la guerra civil però als quatre companys sols els importa la xabola que acaben de fer. En *Els fugitius* se sap que hi ha camions de l'exèrcit organitzats per retornar els refugiats cap a Espanya. Aquesta circumstància només fa que els cinc companys protagonistes pensen d'internar-se més endins de França. Sembla que el que importa en les novel·les és bastir una nova existència lluny d'Espanya. Els records que se'n tenen són anteriors a la guerra, records de la infància, del Nadal, de les noces. La guerra és un període d'horror que cal oblidar.

La decepció del refugiat Francesc Viel en la novel·la *Entre el torb i la gestapo* està lligada als efectes de la segona guerra mundial i a la impossibilitat del retorn. La vida de Viel, després Alexis, com a refugiat és més bé còmoda puix que al

¹⁸ ROIG, M., *Els catalans als camps nazis*, Eds. 62, Barcelona, 1992, pp. 39-40.

principi de la novel·la apareix jugant a cartes, com totes les vesprades, al "Café de Montpellier". La decepció vindrà després de la segona guerra mundial, després d'haver arriscat la seua vida formant part d'una cadena d'evasió. El seu objectiu en formar part de la resistència és ben clar i així li ho manifesta a Niko, un col·laboracionista emmascarat:

"Independement de l'odi que hom pugui sentir per Hitler i el nazisme hi ha la realitat que els alemanys ens han fet i ens fan la guerra, i, si guanyen, nosaltres perdem les possibilitats de restaurar la democràcia al nostre país." (*Entre el torb i la gestapo*, p. 135).

Per a Francesc Viel, el nacional socialisme és semblant al nacional sindicalisme. Com molts altres exiliats, esperava que la victòria dels aliats tombara el govern de Franco i la República tornara a ser restaurada. La decepció va venir quan les democràcies europees van recolzar el govern de Franco i ell hagué de considerar un nou exili cap a Amèrica.

La victòria dels aliats és indispensable també per a tots els qui es troben en els camps d'extermini nazis. El destí dels milers de deportats depén d'una solució favorable de la guerra. Els espanyols, en la novel·la *K.L. Reich*, com altres deportats, proven d'organitzar un grup resistent dins del "K.L. Reich" per un dia prendre el camp i unir-se a l'ofensiva dels aliats. Formen agrupacions diverses com el "Govern d'Unió Nacional" o el "Comité Internacional", però, mentre no arriben resolucions definitives de la guerra, els espanyols no s'aclareixen organitzant unes preteses forces alliberadores del camp. El problema no fa més que reiniciar velles problemàtiques de la guerra civil. Hi ha per part de l'autor, Amat-Piniella, una intenció crítica: els espanyols ja no es preocupen de sobreviure, es limiten a barallar-se entre ells i a reproduir antigues discussions que ja s'haurien d'oblidar. El mateix autor ho va criticar en unes declaracions fetes a Montserrat Roig:

"Entre nosaltres, els republicans, es va organitzar la solidaritat gràcies a què hi havia un grup que es van mantenir molt íntegres, molt sencers. Els primers que ho van fer d'una manera política i van mantenir una cohesió, i això no ho podem oblidar, van ser els comunistes. I de seguida s'organitzaren els grups sindicalistes. [...] Vaig estar sempre al marge dels grups polítics: em va semblar que era una bestiesa trasplantar les lluites polítiques de la nostra guerra al camp. Era com si dos lleons que estaven engabiats s'enfrontessin entre ells."¹⁹

Evidentment, sota un temps històric real, el de la segona guerra mundial, plana un temps històric secundari, el de la guerra civil, que ha marcat els presoners espanyols i ha provocat l'arribada al "K.L. Reich".

Quant a la possibilitat del retorn, en totes les novel·les és un problema sense solució. L'únic final possible en *Els fugitius* i en *Entre el torb i la gestapo* és fugir

¹⁹ *Ibidem*, p. 252.

a Amèrica per iniciar una nova vida. En *Crist de 200.000 braços* no es planteja el problema. El temps al camp d'Argelers s'ha aturat i la novel·la acaba el dia que mor un dels companys, Pere Vives. En *K.L. Reich* l'únic que compta és la destrucció del camp d'extermini; el final de la guerra suposa un futur ple d'esperances a tots els deportats. El cas és que, realment, en acabar la segona guerra mundial, per als espanyols deportats van començar nous problemes perquè encara eren apàtrides. Prou anys després de la deportació hi hagué qui no va obtenir el perdó dels seus compatriotes de la península. El propi Amat-Piniella fou expulsat de Manresa quan va anar-hi per presentar la seua novel·la *K.L. Reich*²⁰.

3. CONCLUSIONS

Les quatre novel·les comentades no són, evidentment, documents històrics. No obstant, van nèixer per deixar constància d'un moment històric intensament viscut i comptant amb la presència d'un lector àvid de coneixement d'una realitat segurament vetada per les forces que el propiciaren.

Xavier Benguerel, en el pròleg de la segona versió de *Els fugitius*, aleshores titulada *Els vençuts*²¹, diu que la primera novel·la va ser escrita per reviuir una etapa considerable i intensa de la seua vida. En canvi, la segona versió, *Els vençuts*, fou escrita emparant-se en el concepte d'història que Vicens Vives exposava en la seua obra *Notícia de Catalunya*²².

Una intenció històrica semblant guia la ploma de Joaquim Amat-Piniella en la "Nota de l'Autor" que introdueix *K.L. Reich*:

"Hem preferit la forma novel·lada perquè ens ha semblat la més fidel a la veritat íntima dels qui vam viure aquella aventura. Després de tot el que s'ha escrit sobre els camps amb l'eloqüència freda de les xifres i de les informacions periodístiques, creiem que en reflectir la vida d'uns personatges, reals o no, podrem donar una impressió més justa i més vivent que no pas limitant-nos a una exposició objectiva." (*K.L. Reich*, "Nota de l'Autor", p. 12).

La voluntat de testimoni històric també es troba en *Entre el torb i la gestapo*. En el pròleg d'aquesta novel·la Joaquim Ventalló li atribueix un caràcter de document històric:

"Document per a la història, convé que el llegeixi la joventut, a la qual, com que ja hi havia qui pensava per ella, no se li ha explicat res de res que pogués

²⁰ Ibidem. pp. 352 i ss.

²¹ BENGUEREL, X., *Els vençuts*, Eds. 62, Barcelona, 1984, p. 9.

²² Vid. VICENS VIVES, J., *Notícia de Catalunya*, Eds. Destino, Barcelona, 1984, p. 11: "Per a la gran tasca de conèixer-vos, necessitem la col·laboració dels poetes i dels novel·listes, dels esperits que posseeixen el do d'intuir, sense documentació prèvia, els més profunds batecs de l'ànima del poble".

desvetllar-li el desig de pensar, d'assabentar-se de les coses terribles que han arribat a passar i que les hi han amagades."²³.

En *Crist de 200.000 braços* no es manifesta explícitament la intenció històrica, però acaba amb les reflexions escrites en el diari de Pere Vives, qui uneix el destí propi i el dels seus companys a tants d'altres que patiren el temps de guerra i a les persones que potser en un futur patiran. Aquest final, que vol ésser un recordatori per a generacions futures, és també un dubte pessimista sobre un possible esdevenidor pacífic:

"Marxen a l'encontre d'aquells qui un dia foren com ells, i d'aquells qui un dia podrien ésser-ho --i que decididament ho seran, si el temps congria noves llunes atziagues--, per tal d'ésser reconeguts i rebre la resposta del bes del germà." (*Crist de 200.000 braços*, p. 136).

Personalment opine que es tracta de quatre novel·les que podríem agrupar dins del realisme documental èpic²⁴ perquè l'ascendència immediata es la guerra civil espanyola. Les novel·les del realisme documental èpic apareixen més tard del moment en què foren escrites i han passat per diverses etapes d'elaboració; es basen en documents històrics i en l'experiència personal dels autors; tenen com a models principalment la novel·lística francesa sorgida durant la segona guerra mundial amb les seues implicacions polítiques, ideològiques i religioses; moltes d'elles no pogueren aparèixer fins ben entrat el decenni 1960-1970, quan el tema que tractaven ja era història.

Caldria afegir que les quatre novel·les foren escrites des del compromís personal dels autors amb un col·lectiu, els exiliats, que visqueren unes circumstàncies llargament amagades a la resta dels seus compatriotes peninsulars. Aquest triple caràcter social, documental i èpic constitueix un bon punt de partida cap a la consideració de l'exili com a moviment literari, com pretenc demostrar en el meu projecte de tesi doctoral centrat en la literatura catalana de l'exili.

²³ VENTALLÓ, J., "Pròleg", en *Entre el torb i la gestapo*, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1975, p. 14.

²⁴ Sobre les característiques del realisme documental èpic *Vid.* TRIADÚ, J., *La novel·la catalana de posguerra*, Eds. 62, Barcelona, 1982, pp. 149-152. El professor Joan Triadú només cita *K.L. Reich* en parlar del realisme documental èpic. Jo crec que caldria incloure moltes altres novel·les de l'exili, a més de les quatre que hem analitzat en aquest article.